

**З ФОНДІВ,
КОЛЕКЦІЙ,
РІДКІСНИХ
ВИДАНЬ**

**ЗМІНИ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН
В УКРАЇНІ У ХХ СТОЛІТТІ ***

До 1914 року

Напередодні першої світової війни кількість українців у світі становила 40—41 млн., а їхня етнічна територія (без мішаних земель) 740,00 км². Таким чином, українці після росіян були найчисленнішою слов'янською нацією (перед поляками — бл. 25 млн) і третьою нацією в Європі, після німців і росіян, а поряд британців, італійців і французів; їхня етнічна територія після російської була найбільшою в Європі. Ці числа («ми сорокамільйоновий народ») були нашою гордістю, нашою надією на створення сильної української держави, ми про це інформували світ (наприклад, в інформативно-пропагандивних чужомовних публікаціях Союзу Визволення України). Тепер, після 60 років, кількість українців незначно більша, ніж у 1914 році, а українську мову як рідну подали ледве 36 млн. Так є за офіційною статистикою, в дійсності число українців дещо вище. Тим часом кількість інших більших європейських народів збільшилася на 20 до 80 %. Разом з цим територія, на якій українці становлять більшість, зменшилася, мабуть, до близько 600,000 км².

Яка причина цієї нашої демографічної катастрофи? Пригадаємо собі демографічний розвиток українського народу за останнє 100-ліття.

Величина української національної території з давніх часів зазнавала великих змін у зв'язку з колонізаційними процесами на пограниччі південно-східної України з малозаселеним або й незаселеним Степом. У княжу добу на початку 13 ст. національна українська територія становила яких 400,000 км². Після татарської навали вона відсунулася на північ і охоплювала, крім лісової смуги, лише невеликі окрайки Лісостепу — разом понад 250,000 км². В часи литовської політичної експансії національна українська територія, почавши з кінця 14 ст., знову збільшилася; під час другого періоду татарської експансії в кінці 15 ст. зменшилася до яких 280,000 км². Інтенсивна українська колонізація, почавши з 16 ст., на Правобережному Лісостепу, згодом на Лівобережжі, Слобожанщині й Запоріжжі спричинили збільшення національної української території до бл. 450,000 км² в половині 18 ст.; після заселення Степу й Кубані вона зросла в половині 19 ст. приблизно до 700,000 км². Колонізація східної Кубані, Терщини й Ставропільщини відбувалася вже разом з російськими поселенцями, і таким чином, на південному сході наших земель утворилася велика мішана українсько-російська територія.

За обчисленням М. Кордуби¹ (на підставі російського, австрійського й угорського переписів населення) величина української національної території 1914 р. становила 739,200 км², С. Рудницького² — 905,000, а разом із слабо заселеними просторами на південному сході 1,056,000 км²; автор цієї статті визначив її (на підставі докладного радянського перепису з 1926 р.)

* Текст подаємо за першою публікацією: «Альманах вид-ва «Тризуб», Вінніпег, 1978.

на 930,500 і поділив її на суцільну — 718,300 км² і мішану — 212,200 км² (східне Передкавказзя, Крим, Північна Чернігівщина, Холмщина й Підляшся)³.

Для порівняння, згадаємо зростання російської етнографічної території. Вона збільшувалася довгий час шляхом колонізації слабо заселеної невеликими фінськими народами лісової смуги і на початку 16 ст. охоплювала вже приблизно 1 млн км², згодом, завдяки колонізації степів, збільшилися на початку 18 ст. до 1,6 млн, в 19 ст. на 2,0 млн, на початку 20 ст. до 2,5 млн км² (без мішаних земель).

З половини 18 ст. (частково вже раніше) українці стали поселюватися на степових землях, на яких вже жили росіяни — на Надволжі й на Уралі і створили великі суцільні острови серед російської й іншої людности (наприклад, на Долішньому Поволжі поруч з німецькими колоніями); врешті з 1880 р. стали поселюватися за Уралом — в азіатській частині Російської імперії.

Кількість українців у Російській імперії ми знаємо докладніше щойно на підставі першого всеросійського перепису з 1897 р. Їх було 22,624,000, у тому числі на українській суцільній території — 20,473,000, на мішаній і в діаспорі 2,151,000. 1900 р. в Австро-Угорщині жило 3,800,000 українців, в тому числі на українській етнічній території 3,720,000. Таким чином, кількість українців у світі на 1897 р. становила понад 27 млн, у тому числі на українській етнічній території 24,2 млн. Це число піднеслося в 1914 рік на 40—41 млн (в тому числі на українській суцільній території на 32,7 млн). У тому ж році число росіян в світі становило 74 млн (в дійсності число українців було дещо вище, росіян нижче, бо до росіян зараховано українців північної Чернігівщини і білорусів на Смоленщині).

Сильний приріст українці завдячували своєму високому природному приростові — 1913 р. на Наддніпрянщині 18,9 на 1,000 осіб (44,1 народжень, 25,2 смертей), одному з найвищих в Європі, дещо вищому від природного приросту росіян. Національні відносини не зазнавали змін під впливом денационалізації, хоч деяке число українців у містах (у них жило ледве 5 % всього числа українців) зазнавали русифікації, а в Галичині польонізації і навпаки деяка кількість росіян, розпорошена серед сільського українського масиву, зазнавала українізації.

Значно більший вплив на зміну національних відносин (хоч до 1914 р. ще порівняно невеликий) мали міграційні процеси. З перенаселеного села український селянин емігрував за межі батьківщини — з Центральних і Східних земель у 1880—1913 рр. виемігрувало за Урал (вже після відрахування поворотців) близько 1,5 млн українців і в той же час переселилося в Україну понад 1 млн чужинців, головне росіян — майже всі до міст і до промислових районів, зокрема на Донбас. Ці міграційні потоки були в деякій мірі стимульовані російським урядом, але в основному були спонтанні, бо український селянин нерado поселювався в чуже йому міське, чи гірничо-промислове оточення, він радше освоював незаселені, але для хліборобства придатні землі на Далекому Сході (Зелений Клин) і середньо-азіатському Степу. Подібний процес ми бачимо й на Західній Україні — Галичині, Закарпатті й Буковині, — звідки до 1914 р. виемігрувало близько 0,5 млн українців, але рівночасно припливали чужинці, зокрема поляки — до більших міст і до Бориславського нафтового басейну. Внаслідок цих міграційних процесів у Галичині зростав поступово, але невпинно польський елемент, а на Наддніпрянщині російський.

Під час першої світової війни, революції і перших післявоєнних років (голод на Центральних і Східних Землях у 1920 р.) населення України справді зменшилося, але відсоток поодиноких народів майже не змінився (за винятком жидів, чимало яких виемігрувало з України). Наступні роки, зокрема 1924—30, становили для України «демографічний оптимум», бо внаслідок сильного зменшення смертності в порівнянні до передвоєнного періоду, — хоч одночасно дещо впало і число народжень, — природний приріст досягнув ще вищого числа, ніж перед війною — річно 24 % на 1,000 осіб у 1924—25 рр. і 19,5 % у 1928—29. У той час еміграція з УРСР за Урал, до Азії була менша, ніж до війни, а тому дійсний приріст був вищий,

ніж у минулому. На час цього «оптимуму» припадає в 1926 р. радянський перепис населення — єдиний цілком вірний і докладний. Порівняно з 1897 р. він виявив на території УРСР (в межах 1926 р.) збільшення відсотка українців з 76,7 % до 80,8 % (у селах з 83,0 % до 86,1 %, в містах із 32,5 % до 46,2 %), при одночасному зменшенні відсотка росіян з 10,0 % до 8,4 % (в селах із 6,7 % до 6 %, в містах із 33,7 % до 23,3 %) і жидів — із 8,4 % до 5,6 %. Фактично зменшення відсотка росіян було менше, бо перепис з 1897 р. дещо перебільшив кількість росіян (відсоток росіян за мовою був за переписом 1926 р. більший, ніж за національністю — 15,2 %). Тому, що процес українізації в УРСР тривав і після 1926 р., мабуть, в наступні роки відсоток українців в УРСР збільшився коштом росіян, але чисел ми не знаємо.

Натомість у світлі перепису з 1926 р. українці зазнали деяких (невеликих) втрат на тих українських етнічних землях, які не увійшли до складу УРСР — на північній Слобожанщині й Кубані, а також на Надволжі і на Уралі. До цього питання ще повернемося.

Демографічний «оптимум» для України й українців закінчився 1930 р., але ще 1931 р. і 1932 р. населення УРСР приростало і на 1.1.1933 р. воно, за офіційними даними, дійшло до 31,9 млн, у тому числі 25,4 млн українців. Кількість українців на початку 1933 р. ми можемо оцінити на 44,5 млн у всьому світі, в тому числі на українській етнічній території (разом з мішаними землями) на 38,2 млн, в діаспорі на 6,3 млн; в усьому СРСР — 35,2 млн, у Польщі — 6,0 млн, у Румунії — 1,2, у США — 0,7, у Чехо-Словаччині 0,6, в інших державах 0,8.

Роки 1931—1939

Роки 1931-35, зокрема 1932-34, це найтрагічніший період для України; коли приріст населення на Центральних і Східних Землях зазнав не лише сильного заламання, але Україна втратила 5—7 млн української, або близько 1/5 всієї людности. Це сталося внаслідок репресій, заслань і голоду, спричиненого радянською владою. Не входячи в докладніший розгляд цих подій, згадаємо лише, що вже 1930 р. почалися репресії частини селянського елемента в зв'язку з примусовою колективізацією, що в 1932 р. почався голод, а в 1933 р. прийшло до голодової катастрофи в супроводі інших репресій. У висліді цих репресій загинуло, може, до 1 млн населення, з голоду — може, 3 млн — майже тільки українців; почалося зменшення природного приросту, а навіть числа смертності перевищували числа народжуваності; врешті кілька мільйонів українців покинули батьківщину і переселилися, примусово чи добровільно, головне до Азії, а в Україну наплинула деяка кількість росіян як до міст, так і до сіл (переважно адміністративний апарат); за весь час населення постійно пересувалося з сіл до міста (його відсоток збільшився в УРСР з 19,8 у 1926 р. до 22 у 1933 і 33,6 у 1939).

Змін у стані населення після 1932 р. не можна представити докладніше за допомогою чисел. Найкритичнішими були роки 1933—34; від 1935 р., мабуть, починається приріст населення, хоч значно нижчий, ніж перед колективізацією. Дані природного руху населення нам відомі лише на 1940 р. (їх опубліковано щойно 1956 р.). За ними (Народне господарство Української РСР. — Київ, 1957) в тому році на 1,000 мешканців припадало 27,7 народжень, 14,6 смертей і 13,1 природного приросту, тобто природний приріст зменшився на 1/3 порівняно з 1920-ми роками.

Зміни в стані населення УРСР за роки 1933—38 у світлі офіційних даних такі:

Рік	Все	Міське	Сільське
1.1.1933	31,900	7,158	24,742
1.1.1939	30,960	11,196	19,764
Зміни в % в 1933—38 рр.	—2,9	+56,2	—20,1

За цими даними населення УРСР зменшилося за 1933—38 роки на 940,000. У дійсності воно зменшилося значно більше, бо офіційні числа на 1939 р. перебільшені. Наша оцінка балансу змін населення УРСР за 1933—38 рр. така (в млн): втрати у висліді голоду 2—3, репресій 1, еміграції й заслання 2—3; приріст: природний у 1935—38 рр. — 1,8, іміграція (головне росіян) 1—2; баланс — 2 до 4 млн.

На підставі цих оцінок населення УРСР на початок 1939 р. можна визначити на 20—30 млн. Перепис із 17.1.1939 виявляє 31 млн — число перебільшене, мабуть, на 2 млн осіб. Кількість українців в УРСР у 1939 р. можна визначити на яких 21—22 млн, у всьому СРСР на 32—33 млн, у всьому світі на 41—43 млн. Радянський перепис із 1939 р. подає 28,1 млн українців у СРСР, але це число невірне; є підстави думати, що воно постало через сильне зменшення на папері кількості українців поза межами УРСР.

1940-ві роки

Людність України зазнала нових бурхливих змін у висліді другої світової війни (зокрема з половини 1941 р.) і післявоєнних мандрівок населення. В результаті цих змін, населення УРСР (уже в нових кордонах) зменшилося з 41 млн у 1940 р. — до яких 36 млн на початку 1947 р., тобто на 4,5 млн; в дійсності, мабуть, на 6 млн, бо кількість населення УРСР, яку подають радянські джерела на 1940 р. — надто велика. На ці втрати склалися такі причини: абсолютні втрати на фронтах і репресії (головне жидів — близько 2 млн); зменшення народжень і збільшення смертності в 1941—46 р.; виїзд німців і поляків (більшість) із Західної України, вивіз татар; факт, що лише частина військовополонених евакуйованих і вивезених у глибину СРСР повернулася в Україну; арешти і заслання, проведені радянською владою після нової окупації України. Натомість, у той час на територію УРСР наплинули українці із західних земель, приєднаних до Польщі, і поважне число росіян та інших національностей з інших частин СРСР.

1950-ті роки

Якщо йдеться про зміни в стані населення УРСР у 1950-их роках, то нам відомий лише один його складник, а саме природний приріст (річно на 1000 осіб).

Рік	народин	смерти	природ. приріст	Рік	народин	смерти	природ. приріст
1913	44,1	25,2	18,9	1950	22,8	8,5	14,3
1924/25	42,6	18,6	24,0	1960	20,5	6,9	13,6
1928/29	36,6	17,1	19,5	1965	15,3	7,6	7,7
1940	27,3	14,3	13,0	1972	15,5	9,2	6,3

Порівняно з відносинами до 1930-их років наступила в Україні, як і в усьому СРСР майже революційна зміна популяційних відносин. Смертність знизилася, завдяки загальному зростанню гігієни і охорони здоров'я так, що вона є однією з найнижчих в Європі. Але ще більше зменшилося число народжень і Україна, яка до того часу мала одні з найвищих в Європі числа народжень і природного приросту, виявляла в 1950-их роках на європейські відносини середні коефіцієнти, за винятком Угорщини менші ніж у сусідніх країнах. Цей факт був спричинений насамперед відсутністю пропорції між кількістю чоловіків і жінок та розлучуваннями українських родин, яке влада провадить постійно, шляхом ув'язнення і заслання великого відсотка українських чоловіків. Далі, примусове переселення української молоді, зокрема чоловіків, — на цілині землі і до промислових районів — виривала з людности України найкращі з популяційного погляду річники, чим спричиняло штучне збільшування участі старших річників, унеможливило багатьом жінкам одружуватись, засновувати нові родини.

Про обмін населення між УРСР й іншими радянськими республіками у 1950-их роках не розпоряджаємо чисельними даними. Але далі відпливали найпрацездатніші сили з сіл і міст України до Азії, а одночасно

приливав російський елемент в Україну до адміністрації і промисловості. Якщо мова про внутрішні мандрівки в УРСР, то продовжується процес урбанізації (1959 р. жило в містах 45,6 % всієї людности і 33,5 % всієї української) і приплив людности з хліборобських районів до промислових.

Національний склад населення УРСР у 1959 р. та його порівняння із станом з 1926 р. (в сучасних кордонах) стає нам тепер зрозумілим. Подаємо числа:

Національність	1929		1959		1970	
	у 1000	у %	у 1000	у %	у 1000	у %
Українці	28,550	75,4	32,158	76,8	35,284	74,9
Росіяни	3,055	8,1	7,091	16,9	9,126	19,4
Жиди	2,444	6,5	840	2,0	777	1,6
Поляки	1,900	5,0	363	0,9	295	0,6
Німці	565	1,5	23	0,05	?	?
Молд-румуни	405	1,1	343	0,9	378	0,8
Татари й турки	205	0,5	62	0,15	76	0,15
Болгари	205	0,5	219	0,5	234	0,5
Угорці	125	0,3	149	0,35	158	0,35
Греки	125	0,3	104	0,25	107	0,25
Білоруси	85	0,2	291	0,7	386	0,8
Інші	210	0,6	226	0,6	305	0,6
Р а з о м	37,870	100,00	41,869	100,0	47,126	100,0

У світлі офіційної статистики на головну націю в УРСР — українців 1959 р. припадало 76,8 % всього населення, на національні меншості — 23,2 %, у тому числі росіяни 16,9 %. З порівняння національного складу населення УРСР 1926 і 1959 рр. виникають три важливі факти: число українців збільшилося на 12,6 %, але їх відсоток серед всього населення залишився майже без змін (лише тому, що три великі національні меншини — жиди, поляки й німці у 1941—46 рр. втратили здебільша свій стан посідання); число росіян збільшилося на 13,2 %, а їх відсоток зріс з 8,1 % на 16,9 %; число інших національностей знизилося з 6,265,000 до 2,620,000, тобто на 58,5 % а їхня участь порівняно з усім населенням знизилася з 16,5 % на 6,3 %. 1926 р. на 1000 українців припадало 106 росіян; у 1959 р. — 220. Якщо б приріст українців і росіян на території УРСР був однаковий, то число українців на 15.I.1959 р. мало б становити 35,450,000, а число росіян в УРСР 3,790,000; з другого боку, якщо б приріст української людности в УРСР був такий самий, як російської й української разом взятих в цілому СРСР (у кордонах до 1939 р.), то число українців повинно б виносити 36,4 млн. Ці числа доказують згадану вище демографічну катастрофу, що її зазнали українці під радянською окупацією.

Як у 1926 р., так і у 1959 р., національний склад міського й сільського населення України відмінний, але ця різниця значно менша, ніж тоді. Ось числа для УРСР на 1926, 1959 і 1970 роки — у відсотках всього населення, лише для чотирьох найбільших національних груп:

Національність	Міська людність			Сільська людність		
	1926	1959	1970	1926	1959	1970
Українці	41,3	61,5	62,9	82,2	89,7	89,2
Росіяни	22,2	29,9	30,1	5,2	6,0	6,7
Жиди	24,4	4,2	3,0	2,9	0,1	0,1
Поляки	6,5	0,9	0,6	4,8	0,9	0,6

У висліді тривалого процесу урбанізації УРСР українці становили 1959 р. у містах більшість, а село стало майже повністю українським. 1959 р. 36,8 % всіх українців жило в містах (1926 р. лише 10 %), росіяни жили переважно (81 %, 1926 — 46 %) у містах, жида майже виключно у містах (96 %).

Ще сильнішою була мовна русифікація України, що видно з таблиці, яка показує склад населення УРСР за мовою в 1959 і 1970 роках:

Рідна мова	1959		1970		приріст у %
	у 1000	у %	у 1000	у %	
Українська	30,562	73,0	32,700	69,5	7,0
Російська	10,172	24,4	13,300	31,6	30,6
Молд. і рум.	290	0,7	292	0,6	0,7
Болгарська	178	0,42	167	0,36	—6,0
Угорська	161	0,38	168	0,36	1,3
Білоруська	108	0,26	147	0,31	37,9
Жидівська	142	0,34	102	0,22	—28,2
Польська	68	0,16	44	0,09	—35,3

У 1959 році 2,075,000 українців (тобто 6,5 % усіх) перейшло на російську мову, а також 1,138,000 осіб, належних до інших національностей; разом 9,2 % неросіян подали російську мову як рідну. Проте 490,000 або 5 % неукраїнців, головне поляків, подали українську мову як рідну. Порівняно з 1926 роком процес мовної русифікації посилювався; 1926 р. російську мову в УРСР (у нинішніх кордонах) вживало 5,2 % неросіян, у тому числі 4,5 % українців і 14,6 % жидів (1959 р. вже 79 %); число українців, які подали російську мову як рідну, збільшилося з 1,289,000 у 1926 р. до 2,086,000 у 1959 р.

1960-і роки

Про зміни у стані населення УРСР у 1960-х рр. ми можемо довідатися з порівняння переписів населення в 1959 і 1970 рр. та з тих інформацій, які стосуються природного приросту населення та міграційних процесів.

За час між цими двома переписами, населення УРСР зросло з 41,869,000 до 47,136,000, тобто на 5,2 млн, або на 12,6 % (міське з 18,2 на 25,7 млн, тобто приріст на 34,1 %, сільське з 22,7 на 21,4 млн, тобто зменшення на 5,9 %). На розміри дійсного приросту населення впливає насамперед природний приріст, в другу чергу — міграційні процеси. Природний приріст зазнав, порівняно з минулим десятиліттям, дальшого зменшення: на 1000 осіб 1960 р. — 13,6, 1969 — 6,1. Правдоподібно, він був такий самий у різних народів УРСР, зокрема в українців і росіян. За офіційними даними природний приріст за 11 літ — 1959—69 становив 4,8 млн так, що дійсний приріст був на 400,000 вищий, ніж природний, тобто імміграція до УРСР з інших республік була на цих 400,000 осіб вищою, ніж еміграція з УРСР. Звичайно, іммігранти в Україну були чужинці, головню росіяни. Але їх приплив був значно вищий, ніж 400,000. За Є. Янковською в нарисі «Населення Української РСР та деякі регіональні особливості його природного і механічного руху («Економічна географія», випуск 8. — Київ, 1970) за 7 літ (1959—65) мало виїхати з УРСР 2,5 млн осіб, у тому числі близько 0,5 млн у плановому порядку організованого набору робітників, організованого переселення і призначення випускників учбових закладів, а близько 2 млн — добровільно. У той же час імміграція в Україну з інших республік перевищувала на 20 % еміграцію з України, тобто в Україну прилинуло за 7 літ близько 3 млн чужинців, майже виключно росіян! Якщо ці числа вірні, то баланс зміни за 7 років був би для України такий (у млн): природний приріст бл. 3,5, еміграція 2,5, іммігр. — 3. Як знаємо, за коментарями Статистичного управління, імміграційне сальдо УРСР за одинадцять літ становило 0,4 млн, за Янковською за сім літ, — 0,5, тобто числа Янковської не є

точні. Проте вони виразно свідчать про аномальні міграційні процеси в Україні: про масовий, організований владою обмін населення з метою русифікації України. В Україні відбуваються одночасно два процеси: еміграція українців з перенаселених, порівняно слабо індустріалізованих, майже чисто українських областей за межі України та іміграція росіян до промислових областей і до міст із значним відсотком росіян. Цей дуже небезпечний процес, стимульований радянською владою, стосується як широких мас, так фахівців і то висококваліфікованих: українців посилають за кордони України, їх місця займають росіяни. Вони прибувають до новозбудованих фабрик, на посади в партійному і державному апаратах, як інженерно-технічні і науково-культурні кадри, але також як пенсіонери, яким краще жити в Україні з її лагіднішим підсонням, ніж у глибині Росії (звичайно — ці імігранти виконують обов'язки у «громадському житті»).

На маргінесі згадаємо, що 1974 р. в СРСР опубліковано вперше за 45 років офіційні дані про міграційні процеси за 1968—69 рр. — кількість і низку даних про особи, які за ті два роки змінили місце свого перебування ("Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года" т. 7, Москва, 1974). Аналізу цих міграційних процесів присвячую окрему статтю (у збірнику на пошану проф. О. П. Оглобина, що його видає УВАН у Нью-Йорку), тут лише кілька найважливіших інформацій. Як раніше, так і в 1968—69 рр. баланс мандрівок був для УРСР позитивний: з інших республік СРСР прибуло 589,000 осіб, вибуло — 553,000, тобто сальдо для УРСР + 36,000. Натомість змінився напрям мандрівок. Із Західного Сибіру, середньо-азіатських республік і Уралу, куди від кінця 19 ст. відпливали надлишки населення з України, тепер більше осіб відпливає до УРСР, ніж з неї припливає. Можна припускати, що це переважно українці — поворотці, яких сюди переселено в 1930—50 роках, зокрема на цілині землі, що на них збанкрутувала аграрна політика Хрущова. Натомість українці емігрують тепер головне до центральної (зокрема до Москви) і до північно-західної частини європейської РРФСР (за 1968—69 рр. 165,000 у тому самому часі в Україну приплинуло з цих районів 106,000) і до полярних та субполярних районів Східного Сибіру і Далекого Сходу. Імігранти в Україну походять з усіх районів європейської частини РРФСР.

Між 1959 і 1970 роками відсоток українців в УРСР знизився з 76,8 до 74,9, нечисленних національних меншостей з 6,3 до 5,7, а відсоток росіян зріс із 16,9 до 19,4; 1926 року на 1,000 українців і росіян разом взятих припадало 94 росіяни, 1959 — 180, 1970 — 206. Далі збільшується мовна русифікація українців і національних меншостей (див. таблиці в цій ст.). 1970 року російську мову за рідну вважало 8,9 % усіх неросіян, у тому числі 8,5 % українців. Про поширення російської мови як рідної свідчить наявно той факт, що 1970 року на 4,750,000 осіб, які вважали рідною мовою не мову своєї національності, для 4,3 млн (91,0 %) була нею російська мова, лише для 0,4 млн (9,0 %) мова найчисленнішого народу — українська. На 2,710,000 національних меншостей лише 41 % вважає рідною мовою мову своєї національності, 9 % — українську, але аж 50 % російську. Тому кількість росіян за мовою швидко зростає: з 4,5 млн (11,9 % всього населення) у 1926 р. на 10,2 млн (24,4 %) у 1959 р. і 13,3 млн (31,6 %) у 1970 р. За 11 років зростання числа осіб з російською рідною мовою було в 4,3 рази швидше, ніж зростання числа осіб з українською рідною мовою.

Поширення російської мови видно також з даних про другу мову, яка вправді не є рідною мовою, але якою частина населення вільно володіє. 1970 року 13,5 млн мешканців УРСР назвало таку другу мову — російську, натомість лише 4,4 млн осіб вільно володіли українською мовою як другою (у тому числі 1,5 млн українців, які подали російську мову, як свою рідну, і тільки 2,9 млн неукраїнців). Зараз поширення обох головних мов в УРСР таке: українською мовою (як рідною і другою) володіє 37,1 млн осіб (79 % всього населення), російською — 26,8 млн (58 %).

Дискримінацію української мови видно найкраще з порівнянь: 4,3 % українців не знало української мови навіть як другої, лише 0,7 % росіян не знало російської мови; 44 % українців володіло вільно російською мовою

(8,5 % вважало її навіть рідною), ледве 27,5 % росіян володіло українською мовою, хоч вони жили в Україні.

Поширення російської мови характеристичне зокрема для міського населення УРСР. Російську мову вважало за рідну 45,1 % (українську — 53,1 %), а крім того добре володіло російською мовою 32,6 % (українською — 9,8 %), тобто російської мови не знало тільки 7,4 % міського населення, української — 30,6.

Найбільше мовно зрусифіковані ті області й райони УРСР, в яких росіяни становлять великий відсоток: Крим, де росіяни становлять 67,3 %, російську мову вважають за рідну 82,3 % всього населення (у тому числі 42 % українців), далі Донецький басейн (відповідні відсотки — 41,0 %, 68,5 % і 26,5 %, Дніпропетровський промисловий район (23,7, 39,6 і 11,1), Харківська (29,4, 42,6 і 15,4) й Одеська (24,2, 39,6 і 16,1) області.

Українські етнічні землі за межами УРСР

Ми досі брали до уваги еволюцію національних відносин лише в УРСР і ствердили прогресуючу русифікацію, її зазнали значно сильніше ті частини українських земель, які відокремлено від української етнічної території та приєднано до РРФСР: Північна Слобожанщина (південні частини сучасних областей — Білгородської, Воронізької й Курської), частина Донеччини (частина Ростовської області) та західна Кубань (Краснодарський край) — разом 114,300 км² з (1926 р.) 5,093,000 населення, в тому числі 3,357,000 українців (66,0 % усіх). Це єдина в СРСР велика суцільна неросійська територія, яку включено безпосередньо до РРФСР, навіть без прав автономної республіки чи автономної області; в ній українці не мають жодних національних прав: немає українських шкіл (за винятком недовгого часу українізації), української преси і книжок, а вплив українського друкованого слова і взагалі культурних зв'язків з УРСР — утруднений. За переписом 1970 р. на цій території українці становлять ледве 9 % всього населення (це оцінки), за мовою ледве 2 %. Докладніші числа українців є лише для цілих областей — Білгородської, Курської, Воронізької, Ростовської та Краснодарського краю. Зміна числа українців на цій території (у тисячах і відсотках всього населення) така: 1926 — 4,140 (35,5 %), 1959 — 542 (4,4 %), 1970 — 534 (3,9 %); число осіб, які подали українську мову як рідну: 1926 — 3,040 (26,2 %), 1959 — 183 (1,5 %), 1970 — 180 (1,3 %).

Цілковитої русифікації мали б, у світлі переписів, зазнати українці на мішаному українсько-російському Східному Передкавказзі — 163,400 км² (1926 р.) 3,500,000 мешканцями, у тому числі 1,170,000 українців (33,4 %); 1970 — лише 50,000 українців або 2,3 %. Також цілковитої русифікації мала б зазнати Північна Чернігівщина (колишній Стародубський полк) розташована на українсько-білорусько-російському пограниччі. Врешті, на тій частині українського етнічного Полісся, яке 1939 р. приєднано до Білорусії (близько 600,000 українців), відсоток українців мав би впасти з 68,8 % у 1931 році до 9,0 % у 1959. Не можна заперечити, що на українських окраїнах діє масовий і брутальний процес русифікації, але він, мабуть, не йде аж так швидко, як його представляє радянська статистика, яка хоче дати докази, нібито українська етнічна територія в СРСР існує лише в УРСР і українсько-російські та українсько-білоруські етнічні кордони покриваються з політичними. Але все таки посиленна русифікація, мабуть, призвела до того, що ті українські окраїни мають вже російську більшість та що на протязі двох поколінь ми втратили чверть, а може й більше української національної території.

Українська діаспора

До 1880 р. порівняно невелика кількість українців — 1,2 млн, або 4,6 % всіх — жила за межами своєї етнічної території (разом із мішаними землями). Це були невеликі українські острови на пограниччі з українською територією, але вже на землях з російською, румунською, польською і словацькою більшістю та великі острови на Надволжі і на Уралі. Згодом —

аж до 1914 р. — число українців у діаспорі значно збільшилося з причини українських мандрівок за Урал та на американський континент. У 1914 р. ми можемо вже оцінювати її на 4,3 млн, або на 10,7 % всіх українців у світі, в тому числі близько 3,4 млн у Російській імперії (1,4 млн в її європейській частині, 2,0 в Азії), 0,75 млн у Північній і Південній Америці, близько 200 тис. в Австро-Угорщині й Румунії.

З 1914 еміграція з українських земель зменшилася і кількість українців у діаспорі збільшувалася головне завдяки природному приростові. На 1 січня 1933 р. вона становила у світі, приблизно, 6,3 млн (14,1 % всіх українців); 4,5 млн з них жило в СРСР (або 14 % всіх українців в СРСР — 3 млн в Азії, 1,5 млн в європейській частині РРФСР), 1,2 млн в Америці, 600—700 тис. у Середній і Західній Європі. Звичайно, деякі з них вживали вже мову оточення, наприклад, українці в європейській частині Росії бл. 20 %.

Ми вже згадували про посилення еміграції українців — здебільша примусової — з України до інших частин СРСР, зокрема до Азії. Їхня кількість нам не відома (радянська статистика є не вірна), але певне, що паралельно один з одним ішли два процеси — деяка (зокрема мовна) русифікація і скріплювання давніх українських поселенчих земель новоприбулими. В світлі радянських переписів населення з 1926 і 1970 років кількість українців в європейській частині РРФСР мала б зменшитися з 5,8 млн у 1926 р. до 2,4 у 1970 р., в азіатській частині з 1,1 до 0,9 млн. Найбільше мало б знизитися число українців (мабуть, через «паперову маніпуляцію») на пограниччі з українською етнічною територією, менші втрати мали бути на Надволжі і Уралі (1926 р. — 770 тис. українців, 1970 — 540 тис., у тому числі лише 223 тис. подали українську мову як рідну).

Натомість постійно зростає — навіть за радянськими переписами — кількість українців у корінній Росії та північних субполярних областях. І так, у Центральному економічному районі число українців зросло з 41,300 у 1926 р. до 492,200 у 1970 р.; найшвидше зростає їхня кількість у Москві (у тис.): 1897 — 4,5, 1926 — 16,1, 1959 — 115,5, 1970 — 184,9 (з них 62,5 подали українську мову як рідну). Сильно зростає українська людність також у Північно-західному районі, зокрема в Ленінграді (1897 — 5,2 тис. українців, 1926 — 10,0, 1959 — 68,5, 1970 — 91,1, у тому числі українську мову як рідну подало 30,6) та в субполярних областях: Архангельській, Мурманській, Карелії і АРСР Комі. В цій смузі українці зросли з 2,100 у 1926 р. до 218,300 у 1970 р. Вони становлять 3—9 % всього населення і близько 20 % усіх імігрантів. Характеристичне, що серед них майже двічі більше чоловіків, ніж жінок; звичайно, великий відсоток становлять засланці. Стимульоване радянсько-російською владою переселювання українців у чисто російське (також латиське, естонське, литовське та інше) оточення та на північ має на меті їхню швидку русифікацію.

Окрему проблему становлять українці в Азії. Їх жило за переписом 1926 р. 2,138,000 (у дійсності більше, правдоподібно близько 3 млн), більшість із них на Далекому Сході (Зелений Клин) і в чорноземній смузі Західного Сибіру та сусіднього Казахстану (Середньоазіатський степовий край). Число українців в Азії з 1930-их років збільшилося у висліді добровільного чи примусового поселення: втечі перед репресіями, колективізацією й голодом у 1931—33 роках; заслання, евакуації під час другої світової війни, поселення на цілих землях у 1950-х рр. тощо. Не зважаючи на цей приплив українців, за переписами 1959 р., їх жило в Азії всього 2,209 тис., а в 1970 р. 2,205 тис. Проте автор цієї статті оцінює число українців (разом з особами українського походження) у тому часі на яких 7—8 млн. Якщо візьмемо для прикладу Казахстан, то за переписом 1926 року казахи становили 57,1 % всього населення; українці 13,2 % (в дійсності більше); росіяни — 19,7 % (у дійсності менше); відсотки за переписом 1959: — 29,8; — 8,3; — 43,2; 1970 — 32,4; — 7,2; — 42,8. Насправді треба припускати, що відсоток українців і росіян однаковий — по 25 %. Але навіть у світлі офіційної статистики в частинах радянської Азії, число українців зростає: в колишньому Туркестані, в його трьох республіках їхнє число збільшилося з 32,600 у 1926 р. до 136,300 у 1959 р. і 178.800 у 1970 р. і в суб-

полярній північно-східній Азії — Якутії, Камчатці, Сахаліні і Магаданській обл. (славнозвісна Колима), — де їх число зросло з 4,000 у 1926 р. до 117,000 у 1970 р. Коментарі зайві.

Українці в світі

Докладна кількість українців у світі нам на тепер не відома, бо поза УРСР числа або невірно подані (в СРСР), або неопубліковані (Польща, США). Нижче подаємо кількість українців і росіян у світі. Ці числа є вірні лише для 1880, 1914 і 1933 років. Числа українців на 1959 і 1970 роки є вищі від тих, які подає радянська статистика, числа росіян нижчі. Але числа осіб, які вживають української мови як розговорної є нижчі (може, 36—38 млн.), натомість числа осіб, які вживають російської мови — вищі (може, 140 млн.). Подаємо числа в млн.

Рік	українці	росіяни	Рік	українці	росіяни
1880	26,0	40,0	1959	40,0 ⁴ (49—51) ⁵	115,6
1914	40,0	79,0	1970	43,3 ⁴ (53—57) ⁵	130,4
1933	44,5	85,0			

Володимир КУБІЙОВИЧ

¹ Територія і населення України. — Відень, 1918.

² Основи землезнання України. П, Ужгород, 1926, та інші.

³ Територія й людність українських земель. — Львів, 1935, та ін.

⁴ В СРСР за офіційною статистикою.

⁵ Кількість осіб українського походження (оцінка).

Кубійович Володимир Михайлович (23.IX.1900, м. Новий Свич, Лемківщина, Польща — 2.XI.1985, м. Сарсель поблизу Парижа, Франція) — укр. географ, демограф, картограф і громад. діяч, дійсний член Наук. т-ва ім. Шевченка у Львові (НТШ) з 1931. Навч. у Краківському ун-ті. В 1928—39 — доцент цього ун-ту, 1940 — звичайний професор Укр. Вільного ун-ту (Прага, Мюнхен). Був головою Геогр. комісії НТШ у Львові, Ген. секретаарем (з 1947) та Головою (з 1952) НТШ у Європі (Сарсель). У роки 2-ї світової війни — організатор і керівник Укр. центр. комітету (Краків), з 1945 жив у Німеччині (Мюнхен), з 1952 — у Франції (Сарсель). Досліджував проблеми антропогеографії Укр. Карпат, географії України, демографічні процеси в Україні та окремих її регіонах (Галичина, Карпати, Волинь, Полісся тощо); картографування, зокрема населення України. Організатор і гол. редактор «Енциклопедії українознавства» у 2 томах (т. 1 — тематичний, ч. 1—3, Мюнхен—Нью-Йорк, 1949; т. 2 — словниковий, ч. 1—10, Париж — Нью-Йорк, 1952—84), англ. мовних видань «Україна: коротка енциклопедія» у 2 томах (Торонто, 1963—70) і «Енциклопедія України» у 5 томах; перші 2 томи вийшли 1984 та 1988 (Торонто — Буффало — Лондон). Автор багатьох статей у названих виданнях. Деякі праці написав польською, чесь. та ін. мовами.

Основні праці: Атлас України й суміжних країн. Львів, 1937 (у співавт.); Географія українських і суміжних земель. Краків — Львів, 1943 (у співавт.); Українська діаспора в СРСР у світлі переписів населення. — «Сучасність», Мюнхен, 1978, ч. 210; Мені 85. Мюнхен, 1985.

Олег ШАБЛІЙ *

Львів

* Географічна енциклопедія України. — К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1993. — С. 476.